

Methodisch werken: de fiets van het sociaal werk

Judith Metz, Lector Social work, Saxion
Lisbeth Verharen, Versterken van Sociale Kwaliteit, Hogeschool Arnhem Nijmegen

Rotterdam, juli 2021

Platform Lectoren Sociaal Werk

Inleiding

Sociaal werkers zetten zich, net als veel vrijwilligers, in voor het bevorderen van sociale rechtvaardigheid, menswaardigheid en vrijheid (Linders & Verharen, 2021). Een van de kernaspecten van hun professie is dat sociaal werkers hebben geleerd dit op methodische wijze aan te pakken, als middel voor de kwaliteit en effectiviteit van hun handelen. In het denken over de professionaliteit van het sociaal werk mag aandacht voor methodisch werken niet ontbreken (Metz, 2017). Met de komst van de nieuwe, brede bachelor sociaal werk opleiding (Landelijk Opleidingsdocument, 2017) is de tijd rijp om binnen de verschillende beroepsvarianten en tradities op zoek te gaan naar een gemeenschappelijke basis van het methodisch werken als kern van de eigen professionaliteit van het sociaal werk. De vraag die in dit essay centraal staat is wat het eigene van het kernelement methodisch werken in het sociaal werk is. Wat is specifiek voor het methodisch werken in het sociaal werk in vergelijking met bijvoorbeeld het werken in de medische zorg of in de techniek? De voorlopige conclusie luidt dat ondanks dat het sociaal werk vele varianten kent, het methodisch werken een gemeenschappelijke basis heeft. Kenmerkend voor het methodisch werken van sociaal werkers is dat het doelgericht, systematisch, situationeel, relationeel, versterkend, moreel en tastend is. Vanuit deze kenmerken krijgt het methodisch werken vorm in afstemming met verschillende aangrijpingspunten, ambities, verschijningsvormen en contexten.

In dit essay werken we uit hoe we tot deze voorlopige conclusie komen. We beginnen met het belang van methodisch werken voor een professie, waarna we dit toespitsen op de waarde van methodisch werken voor het sociaal werk. Methodisch werken zorgt ervoor dat sociaal werkers tot een passende aanpak kunnen komen, afgestemd op doelen, wensen en behoeften.

De eigenheid van het methodisch werken in het sociaal werk lichten we toe met behulp van de metafoor van een fiets. Zoals een fiets uit diverse onderdelen bestaat die samen maken dat het een fiets is, en geen step, scooter of auto, zo bestaat het methodisch werken in het sociaal werk uit een zevental karakteristieken. Vervolgens presenteren we de zeven karakteristieken die gezamenlijk methodisch werken in het hedendaagse sociaal werk typeren. We zijn tot dit nieuwe beeld gekomen, omdat we geprobeerd hebben voor de brede beroepsgroep sociaal werk in beeld te brengen wat gemeenschappelijk is in het methodisch werken en op welke aspecten het verschilt. De geïdentificeerde karakteristieken hebben wij ontleend aan de bij ons bekende zes verschillende grondvormen¹ voor methodisch werken in het sociaal werk:

- probleemoplossingscyclus (Strien, 1986), waarvan meerdere varianten bestaan waaronder de PDSA-cyclus (plan-do-study-act) of de ASPIRE (assess, plan, implement, review and evaluate);
- interventie (Yperen et al., 2017);
- basismodel voor methodische hulp- en dienstverlening (Snellen, 2014);
- Common Factors (De Vries, 2007);
- OERmodel (Verkooijen, 2006);
- programmeren (Haaster, 2008) ook bekend als veranderkundig handelen (Donkers, 2012).

De verschillende grondvormen binnen het sociaal werk zijn terug te voeren op de bottom-up ontstaansgeschiedenis van de verschillende sociaal werk beroepen (Van der Linde, 2016) en het onderzoek naar het sociaal werk. De grondvormen vormen een belangrijke voedingsbron voor het debat over de eigenheid van het sociaal werk. Om inzichtelijk te maken hoe methodisch werken in de veelvormigheid van het sociaal werk gestalte krijgt, identificeren we ten slotte vier dimensies in de complexe werkelijkheid waarop het methodisch werken varieert. Ook deze dimensies zijn ontleend aan de bij ons bekende verschillende grondvormen van het sociaal werk. Het essay besluiten we met een reflectie op de waarde van het onderscheiden van de karakteristieken en dimensies van methodisch werken voor het sociaal werk in relatie tot de andere kernelementen van de professionaliteit van het sociaal werk.

¹ Een grondvorm is een systematiek die aan de basis ligt van het planmatig werken in het sociaal werk. Voor het verder ontwikkelen van de gemeenschappelijke basis van het methodisch werken van de beroepsgroep sociaal werk zijn wij op zoek naar andere grondvormen. Reacties en suggesties kunnen gericht worden aan j.w.metz@saxion.nl.

Methodisch werken als deel van de professionaliteit van sociaal werk

De term methode komt van het Griekse *methodos* (de manier) en wordt over het algemeen gedefinieerd als de planmatige benadering om een specifiek doel te bereiken. Bij methodisch werken in het sociaal werk gaat het om *de manier van werken* waarmee beoogde doelen worden gerealiseerd. Er bestaan verschillen accentverschillen in hoe methodisch werken in het sociaal werk wordt gedefinieerd. Zo heeft Galuske (2015, p., 1022) het over de geplande, gestructureerde of systematische, en doelgerichte aspecten van het professioneel handelen in contact met de doelgroep en zijn omgeving (*Planvollen, Strukturierten und Zielorienterten Aspekte Professionellen Handelns in den Praxisfeldern der Socialpädagogik und Sozialarbeit*). Snellen (2014) spreekt over doelgericht, systematisch en procesmatig handelen. Donkers (2012) onderscheidt een zekere doelgerichtheid, procesmatigheid, systematiek en planmatigheid in de aanpak. En in het Landelijk Opleidingsdocument Sociaal Werk wordt gesproken over de doelgerichte, systematische en reflectieve uitvoering van het sociaal werk (Landelijk Opleidingsdocument Sociaal Werk, 2017).

Methodisch werken in de betekenis van een doelgerichte en systematische manier van handelen behoort volgens nagenoeg alle professionaliseringstheorieën tot de kern van elke professie of beroep. Carr-Saunders en Wilson hebben het over 'the existence of specialized intellectual techniques, acquired as the result of prolonged training' (aangehaald in Houten, p. 18), bij Parsons gaat het om 'superieur 'technical competence' (aangehaald in Spierts, 2014, p. 28) en bij Freidson (2001) om de 'body of knowledge and skills'. Hoewel Durkheim (1957) wel al wijst op de eigen morele verantwoordelijkheid van professies, duurt het tot eind jaren negentig van de vorige eeuw voordat er onder de noemer van normatieve professionaliteit aandacht ontstaat voor het reflectieve karakter van professies (Baart, 1999; Houten & Kunneman, 1993; Van Ewijk & Kunneman, 2015). Voor procesmatigheid als kenmerk van methodisch werken is binnen de professionaliseringstheorieën nagenoeg geen aandacht, terwijl hier juist wel aandacht voor is in de grondvormen van het methodisch werken van de sociaal werk beroepen (Donkers, 2012; Haaster, 2008; Snellen, 2014).

Of sociaal werk een professie is, staat overigens sinds het ontstaan van het werk eind negentiende eeuw ter discussie. Het volgens sommigen weinig specialistische karakter van het methodisch werken is de oorzaak van die twijfel. Flexner stelde zich die vraag al in 1916 in het artikel 'Is Social Work a profession?' (aangehaald in De Jonge, 2015). Etzioni (1969) beschouwt het sociaal werk als een semiprofessie, juist vanwege een relatief korte opleiding en het minder ver ontwikkeld zijn van gespecialiseerde kennis (1969). Ook in het afgelopen decennium is van verschillende beroepen binnen het sociaal werk opgemerkt dat zij niet voldoen aan de klassieke voorwaarden van een professie (Metz, 2013; De Jonge, 2015). Het is goed denkbaar dat het niet erkennen van sociaal werk als professie mede het gevolg is van het tot nu toe ontbreken aan een samenhangende visie op wat kenmerkend is voor het methodisch werken. Zo'n visie moet bovendien recht doen aan de praktijk van de sociaal werk beroepen.

Gedurende de geschiedenis van het sociaal werk is er altijd ook weerstand (geweest) tegen (het ontwikkelen van) methodisch werken als onderdeel van zijn professionaliteit. Een belangrijke oorzaak daarvan is de variatie binnen de brede beroepsgroep sociaal werk. Daardoor zijn bepaalde methoden in de ene vorm van beroepsuitoefening niet altijd geschikt in een andere vorm van beroepsuitoefening. Ook is er door de tijd heen fundamentele kritiek op methodisch werken. Zo wordt gevreesd dat aandacht voor methodisch werken leidt tot verdergaande specialisatie (Ewijk, 2010) en protocolleren, wat mogelijk resulteert in onnodige afstand tot de doelgroep. Het zou zich bovendien slecht verhouden tot de emancipatoire doelstelling van het sociaal werk (Banks, 2004) en de open, gelijkwaardige en flexibele houding belemmeren die nodig is voor het opbouwen en onderhouden van werkrelaties met de doelgroep. Ten slotte zijn sommigen van mening dat methodisch werken haaks staat op het intuïtief werken, dat noodzakelijk wordt geacht om vanuit medemenselijkheid contact te maken, een werkrelatie op te bouwen en te ondersteunen.

Naast deze weerstand zijn er ook motieven om methodisch werken als kenmerk van de professionaliteit van het sociaal werk te omarmen. Het articuleren en profileren van het specifieke karakter van methodisch werken in het sociaal werk kan bijdragen aan de erkenning van het sociaal werk bij overheden en samenwerkingspartners. Ook kan het bijdragen aan de verdere ontwikkeling van de kennisbasis van het sociaal werk die aansluit bij de praktijk van het sociaal werk en die

onderbouwd wordt met praktijkgericht onderzoek. Ten slotte maakt aandacht voor methodisch werken het mogelijk om volgende generaties sociaal werkers op te leiden in de professie. In contact met de doelgroep en de samenleving zorgt methodisch werken ervoor dat sociaal werkers bewust een afweging moeten maken voor hun inzet en hun aanpak. Hiermee is het voor het sociaal werk bovendien mogelijk om verantwoording af te leggen over zijn handelen en de invloed daarvan op het leven van mensen en de samenleving. Maar het belangrijkste motief is dat methodisch werken ervoor zorgt dat sociaal werkers de kwaliteit van het handelen borgen (Galuske, 2015; Banks, 2004).

De waarde van methodisch werken in het sociaal werk

Sociaal werkers richten zich op het ondersteunen van mensen, groepen en gemeenschappen bij sociaal functioneren (Landelijk Opleidingsdocument Sociaal Werk, 2017; Van Ewijk, 2010). Het sociaal werk grijpt daarmee in op het dagelijks leven van mensen, individueel en in contact met elkaar en de samenleving om hen heen. Het gaat om een vorm van professionele ondersteuning die dicht ligt bij wat mensen voor en met elkaar in het dagelijks leven doen. In het vormgeven van het eigen leven en van het samenleven met elkaar vallen mensen op elkaar terug. Wederzijdse afhankelijkheid en wederkerige vormen van ondersteuning horen bij het leven.

Het sociaal werk vindt zijn oorsprong onder andere in het kerkelijke en particuliere liefdadigheidswerk. Dit werk wordt gedaan door mensen die niet alleen voor hun direct naasten, maar ook voor anderen van betekenis willen zijn, op vrijwillige basis, zonder overheidsbemoeienis. In de loop der tijd heeft zich een professionele vorm van ondersteuning van sociaal functioneren ontwikkeld: het sociaal werk. In 1899 werd de eerste opleiding voor sociaal werk opgericht in Amsterdam met als doel de systematische theoretische en praktische vorming van sociaal werkers (Van der Linde, 2016). Dit betekende erkenning voor de rol van kennis en kunde in het ondersteunen van sociaal functioneren. Nog altijd dragen in onze samenleving vrijwilligers op grote schaal bij aan de kwaliteit van (samen)leven van mensen. Onder invloed van bezuinigingen en de (h)erkenning van de waarde van vrijwilligerswerk zien we recentelijk in het sociale domein dat vrijwilligers werkzaamheden van sociaal werkers overnemen. Er is echter een belangrijk verschil in wat mensen van vrijwilligers enerzijds en van de professionele inzet door sociaal werkers anderzijds mogen verwachten (Verharen, 2017). In de vorige eeuw heeft het sociaal werk zich ontwikkeld tot diverse vormen van beroepsuitoefening, zoals het maatschappelijk werk, sociaal cultureel werk, opbouwwerk, sociaalpedagogisch werk, jongerenwerk, jeugdhulp, gerontologisch werk, sociaal werk in de zorg, woonbegeleiding, schuldhulpverlening en ggz-agoog. Specialisaties met ieder een eigen missie, handelingsrepertoire en vocabulaire. Een gevolg van de vergaande specialisatie is dat het eigene van het methodisch werken in het sociaal werk uit het zicht is geraakt. In een tijd waarin met name door de overheid veel wordt verwacht van burgerkracht, vrijwillige inzet en zelfredzaamheid is het onzes inziens noodzakelijk dat het sociaal werk zijn toegevoegde waarde expliciteert vanuit de eigen kennis en kunde. De nieuwe, brede bachelor sociaal werk opleiding (Landelijk Opleidingsdocument, 2017) vraagt om helderheid over de gemeenschappelijke basis van het methodisch werken als kern van de eigen professionaliteit van het sociaal werk. Dit draagt bij aan de profilering, verantwoording en legitimering van het sociaal werk en biedt een kapstok voor intercollegiale toetsing en professionalisering (Gulikers, 2016).

Zoals in de vorige paragraaf is beschreven, is methodisch werken een kenmerk van professioneel handelen. Dit geldt niet alleen voor het sociale domein, maar ook voor het medische, economische of juridische domein. Kenmerkend voor de professionele ondersteuning door sociaal werkers is dan ook dat deze is gebaseerd op het competent zijn in methodisch werken bij het ondersteunen van het sociaal functioneren. Deze competentie bestaat uit kennis over sociaal functioneren en sociale verandering, en de kunst en kunde om vanuit die kennis op een eigen methodische wijze passende ondersteuning te bieden. Mensen bieden elkaar vanuit persoonlijke relaties en als vrijwilliger ondersteuning op basis van persoonlijke motieven, belangen en intuïtie die gevoed is door persoonlijke (levens)ervaring. Sociaal werkers bieden ondersteuning die geworteld is in beroepswaarden en beroepsplicht, kennis over wat werkt in welke contexten en voor wie, bekwaamheid in de ondersteuning bij sociaal functioneren en het realiseren van sociale verandering en professionele intuïtie, ontwikkeld door jarenlange ervaring en socioprudentie (zie ook Spierings, De Vos, Jager-Vreugdenhil, Van Doorn & Wilken, 2021). In het methodisch werken komt de (meer)waarde tot uitdrukking van professionele ondersteuning door sociaal werkers.

Eigenheid methodisch werken in het sociaal werk

Wat is nu het kenmerkende van het methodisch handelen in het sociaal werk? Dit schetsen we in zeven karakteristieken die in samenhang dienen te worden beschouwd: doelgericht, systematisch, situationeel, relationeel, versterkend, moreel en tastend. Alleen als alle zeven karakteristieken aanwezig zijn, is er sprake van methodisch werken in het sociaal werk (zie de paragraaf over karakteristieken). In de complexe werkelijkheid waarbinnen sociaal werkers hun werk doen, onderscheiden we vervolgens vier dimensies die van invloed zijn op hoe de zeven karakteristieken in contact met de doelgroep en hun omgeving vorm krijgen. Het zijn dan ook die vier dimensies die de veelvormigheid van het methodisch werken in het sociaal werk verklaren. Deze vier dimensies in de complexe werkelijkheid zijn: aangrijpingspunten, ambities, verschijningsvormen en de context (zie de paragraaf over dimensies).

In de dagelijkse realiteit van het sociaal werk ontstaan met regelmaat spanningen tussen de karakteristieken en in de afstemming met de dimensies. De ambachtelijkheid van de sociaal werker is niet de optelsom van de karakteristieken. De kunst en kunde van methodisch werken in het sociaal werk behelzen onder meer dat sociaal werkers de karakteristieken in samenhang weten te hanteren in afstemming met de vier dimensies van veelvormigheid.

Om te begrijpen hoe de karakteristieken in samenhang en in afstemming met de vier dimensies van veelvormigheid invulling krijgen, kun je het methodisch werken vergelijken met een fiets. Een fiets kent diverse onderdelen zoals een stuur, pedalen, frame, wielen en een zadel. Al deze verschillende onderdelen tezamen vormen een fiets, zoals de verschillende karakteristieken samen het methodisch werken in het sociaal werk vormen. De concrete vorm en functioneren van de fiets zijn afhankelijk van de fietser en de omstandigheden waarin de fiets wordt gebruikt. De fietser kiest een bepaald type fiets (racefiets, driewieler, vouwfiets, stadsfiets of elektrische fiets) dat het beste past bij de mogelijkheden en behoeften. De fietser, het type fiets en de omstandigheden waarin wordt gefietst, zoals vlak of bergachtig terrein, met mee- of tegenwind, zijn van invloed op hoe de fiets beweegt en vooruit komt. Zo zijn ook in het sociaal werk de persoon van de sociaal werker, de gekozen methodiek en de omstandigheden van invloed op hoe het methodisch werken van sociaal werkers vorm krijgt en resultaten boekt.

We lichten de zeven karakteristieken van methodisch werken in het sociaal werk hierna kort toe.

1 Doelgericht

Dit verwijst naar het gegeven dat het doel richting geeft aan het handelen. In het sociaal werk wordt altijd doelgericht gewerkt, ofwel gericht op wat het handelen uiteindelijk moet opleveren. (Donkers, 2012; Ewijk et al., 2016; Haaster, 2008; Spierts et al., 2016; Yperen et al., 2017). In dynamische contexten wordt bovendien vaak gewerkt met subdoelen die het hoofddoel concretiseren. Dit wordt ook omschreven als onderscheid tussen doelen op korte en lange termijn. Het is namelijk afhankelijk van de situatie, wensen en mogelijkheden van de betrokkenen (Spierts 2014; Donkers, 2012) wat op dat specifieke moment de inzet van het methodisch handelen is (kortetermijndoel) om indien mogelijk ook het langetermijndoel te bereiken.

2 Systematisch

Dit verwijst naar de achterliggende structuur, logica of systematiek van het methodisch werken, die als inzet heeft dat helder is wat de beoogde doelen zijn, dat deze aansluiten bij de behoeften van de doelgroep en dat de ingezette aanpak gericht is op het realiseren van die doelen. Systematisch werken, ongeacht de uiteindelijke, specifieke aanpak, is een van de algemeen werkzame factoren (Van Yperen et al., 2010). Kenmerkend voor systematisch zijn: 'een duidelijke doelstelling, planning en fasering, en een heldere werktheorie die voor de uitvoerder en de doelgroep een begrijpelijk verband legt tussen het kernvraagstuk, de doelen van de interventie en de activiteiten' (Yperen, Bijl & Veerman, 2017, p. 101). Binnen het sociaal werk worden verschillende grondvormen voor het systematisch werken gehanteerd (zie ook de inleiding van deze paragraaf).

3 Situationeel

Dit verwijst naar het aanpassen van bestaande methodieken, methoden en instrumenten aan de situatie waar het om gaat (Ewijk, Spierings, Spierts & Sprinkhuizen, 2016). Een situatie is een

specifiek moment in tijd en plaats. Methodisch werken grijpt in op bestaande situaties. Daarom vraagt het dat continu wordt afgestemd op wat er in die situatie aanwezig is aan ontwikkelingen (processen), personen, waardenkaders, groepsdynamiek en omgevingsfactoren (Donkers, 2012; Van Haaster, 2003; Yperen & Veerman, 2008). Situationeel overlapt voor een groot deel met wat door Donkers en Snellen is aangeduid als procesmatig werken. Alleen door af te stemmen op de aard en het tempo van de in de ander (of anderen) en zijn (of hun) omgeving aanwezige processen, kan de sociaal werker eventuele ongewenste ontwikkelingen afremmen en gewenste of beoogde ontwikkelingen versterken (Donkers, 2012).

4 Relationeel

Dit verwijst naar het relationele karakter van het sociaal werk. Het methodisch werken van sociaal werkers grijpt in op het sociaal functioneren van mensen (Van Ewijk, 2010; Snellen, 2014), oftewel op de wisselwerking tussen mensen (individuen, groepen en gemeenschappen) en hun omgeving (Verharen, 2017). De doelgroepen van het sociaal werk bestaan uit handelende subjecten die invloed uitoefenen op zichzelf en hun omgeving vanuit een eigen intentie. Sociaal werkers grijpen met hun methodisch handelen in op het sociaal functioneren van mensen door een werkrelatie op te bouwen met de leden van de doelgroep en hun omgeving en daarin af te stemmen op de subjectpositie van de leden van de doelgroep en van de omgeving. Uiteindelijk wordt in de interactie tussen de sociaal werker, de doelgroep en de omgeving de uitkomst van het methodisch werken bepaald (Donkers, 2012; Van der Laan, 1990; Spierts, 2014). Het opbouwen en onderhouden van een samenwerkingsrelatie staat bekend als alliantievorming, waarbij onderscheid wordt gemaakt tussen de emotionele alliantie (persoonlijke band of klik) en de taakalliantie (overeenstemming over doelen en hoe deze te realiseren) (De Greef, Van Hattum, Scholte & Pijnenburg, 2017). Het afstemmen in het contact met de ander(en) wordt ook wel een dialogische stijl van werken genoemd. Hierbij gaat het erom dat de communicatie – die allerlei vormen kan hebben – van twee kanten wordt gestuurd en er sprake is van een wederkerige beïnvloeding tussen de sociaal werkers en de doelgroep (Donkers, 2012; Snellen, 2014; Wilken & Den Hollander, 2019).

5 Versterkend

In de internationale definitie van het sociaal werk staat dat het sociaal werk gericht is op 'the empowerment and liberation of people' (International Federation of Social Workers, 2014). Hieruit volgt dat het methodisch handelen van sociaal werkers gericht is op een proces van versterking van individuen, groepen of gemeenschappen. Het proces van versterking is een gelaagd proces dat zich op twee niveaus voltrekt: (1) in de ander(en) en (2) in het systeem. In de ander(en) begint het proces van versterken met het vergroten van het bewustzijn over de eigen situatie en mogelijkheden. Systeemverandering is gericht op het herverdelen van macht en verantwoordelijkheden. De doelgroepen van het sociaal werk kunnen hier op verschillende manieren in staan: van het zich niet bewust zijn van wat er aan de hand is en het hebben gevoelens van onmacht om iets aan de situatie te doen tot het beschikken over een kritisch bewustzijn en een gretigheid om aan de slag te gaan. De sociaal werker ziet waar de anderen en het omringende systeem zich in dit proces bevinden en begeleidt dit proces methodisch zodanig dat de anderen zich bewust worden van hun mogelijkheden, zich kunnen versterken en in staat zijn om de mogelijkheden te benutten terwijl binnen het systeem macht en verantwoordelijkheden worden herverdeeld (Snellen, 2014; Van Riet, 2006; Wolf, 2016; Van Regenmortel, 2011).

6 Moreel

Dit verwijst naar het normatieve karakter van het methodisch werken in contact met de anderen en hun omgeving (Donkers, 2012; Van Doorn, 2008; Durkheim, 1957; De Jonge, 2015; Van der Laan, 1990; Metz, 2013). Durkheim (1957) stelt dat professionals, in vergelijking met burgers, ambtenaren en technici een eigen, morele verantwoordelijkheid hebben: zij dienen het gemeenschappelijke belang. Flyvbjerg gebruikt Aristoteles' *phronêsis* om aandacht te vragen voor de deugden en belangen die ten grondslag liggen aan menselijke verhoudingen en het beoordelingsvermogen om op basis daarvan in de dagelijkse praktijk de goede beslissingen te kunnen nemen. Dit wordt ook wel morele verstandigheid of praktische wijsheid genoemd. Universele waarheden en technische kennis geven onvoldoende houvast voor het handelen bij sociale problemen in specifieke omstandigheden (Flyvbjerg, 2001). Sociaal werk is een waardegeladen professie. Conform de definitie van sociaal werk van de International Federation of Social Workers (IFSW, 2014), vindt het sociaal werk zijn beroepsmatige legitimatie in de oriëntatie op het bevorderen van sociale rechtvaardigheid, handhaving van mensenrechten, collectieve verantwoordelijkheid en respect voor diversiteit. Deze vier waarden zijn belangrijke bakens die het handelen van sociaal werkers sturen. Het methodisch

werken in contact met de anderen en hun omgeving is dus altijd moreel. In iedere situatie is er sprake van het leren begrijpen, samen met alle betrokkenen in die situatie, wat er aan de hand is en wat de opgave is. Zie ook *versterkend* als karakteristiek van het methodisch werken en *socioprudentie*, de praktische wijsheid die nodig is om met de genoemde normatieve kwesties, die eigen zijn aan het sociaal werk, te kunnen omgaan. De sociaal werker gebruikt hier zijn eigen professionele en persoonlijke bagage, maar komt samen met anderen tot betekenisconstructie (Spierings et al., 2021).

7 Tastend

Dit verwijst naar de noodzaak om in het methodisch werken uit te gaan van het 'onzeker weten' (Stam, 2013). Schön (1983) heeft het over '*the swampy lowlands*'. Hoewel er steeds meer bekend is over het sociaal functioneren en de mogelijkheden voor het sociaal werk om dat te beïnvloeden (bijvoorbeeld de algemeen werkzame factoren), is er ook nog heel veel wat we niet weten. De met onderzoek onderbouwde kennisbasis van het sociaal werk is beperkt ontwikkeld (Metz, 2012, 2016). Ook wanneer wel bewezen is wat werkt (bijvoorbeeld de interventies in de databank effectieve interventies), blijft terughoudendheid met zeker weten geboden. Iedere situatie is uniek (zie ook karakteristiek *situationeel werken*). Dit maakt het lastig om interventies op precies dezelfde manier uit te voeren als ze onderbouwd, onderzocht en erkend zijn (Gorissen, 2017). Ten slotte biedt onzeker weten de mogelijkheid voor ontwikkeling en leren. Stam stelt met Sennet (2012), Nussbaum en Sen (1993) dat mensen in staat zijn tot complexer en rijker gedrag dan systemen toestaan. Sociaal werkers zoeken actief naar dat 'tot meer in staat zijn'. Om die capaciteiten van mensen te kunnen benutten, moeten sociaal werkers zich volgens Stam losmaken van hun neiging tot zeker weten en in plaats daarvan de werkelijkheid benaderen vanuit 'de tijd zal het leren'. Oftewel, leren het onzekere als uitgangspunt te nemen en niet het zekere (Stam, 2013, p. 27). Dat betekent dat zij tastend te werk gaan: aftasten van het unieke van de situatie en de mogelijkheden die erin besloten liggen.

Veelvormigheid van het sociaal werk

Vanwege de afstemming van het methodisch werken op de complexe werkelijkheid is het methodisch werken in het sociaal werk veelvormig. Daarmee bedoelen we dat sociaal werk – ondanks de gemeenschappelijke karakteristieken van het methodisch werken – op veel verschillende manieren invulling krijgt. Methodisch werken aan het verbeteren van sociaal functioneren grijpt in op de complexe, veranderende werkelijkheid (Smith, 1987). Immers, sociaal functioneren gaat over de afstemming tussen het individu, de groep en de gemeenschap en de – veranderende – omgeving. Alleen wanneer de sociaal werker zich verhoudt tot mensen en hun omgeving kan de sociaal werker bijdragen aan het verbeteren van het sociaal functioneren. Omgekeerd is de positionering van het sociaal werk in die omgeving van invloed op de omstandigheden waarbinnen sociaal werkers werken en op de wijze waarop zij methodisch werken.

In de wijze waarop het methodisch werken van het sociaal werk zich verhoudt tot de complexe werkelijkheid hebben we tot nu toe vier dimensies kunnen onderscheiden. Deze dimensies zijn van invloed op de wijze waarop de karakteristieken en de samenhang daartussen vorm krijgt. De variaties binnen de vier dimensies in de complexe werkelijkheid vormen een verklaring voor de veelvormigheid van het methodisch handelen in het sociaal werk. Van Haaster (2008, p. 23) omschrijft het als: de grote verscheidenheid van beroepscontexten die maken dat de inhouden en vaktermen sterk wisselen. Hierna werken wij de vier dimensies van veelvormigheid nader uit.

Dimensie 1: aangrijpingspunt

Het methodisch handelen van sociaal werkers kan zich richten op individuele personen, groepen mensen, gemeenschappen, instituties en beleid of een combinatie hiervan. Dit noemen we de aangrijpingspunten. Het aangrijpingspunt is het punt of de punten in de complexe werkelijkheid waarop het methodisch werken zijn werking uitoefent. De aangrijpingspunten kunnen op verschillende niveaus liggen en gelaagd zijn. De sociaal werker identificeert wat in die specifieke context het aangrijpingspunt of de aangrijpingspunten zijn voor het kiezen van de best aansluitende aanpak (Verharen & Nicolassen, 2011). Reid (2002) spreekt in dit verband van multi-level interventies. Daar waar een probleem in het sociale functioneren zich manifesteert (bijvoorbeeld bij een individu), hoeft dat niet het (enige) aangrijpingspunt voor het methodisch werken te zijn.

Dimensie 2: inzet

Het beïnvloeden van het sociale functioneren kent verschillen in inzet: aanwezig zijn, steunen, stabiliseren, faciliteren, herstellen, verbeteren, oplossen en ontwikkelen. Inzet verwijst naar de brede variatie in doelen van het methodisch werken in het sociaal werk. Wat in een specifieke situatie de inzet is van het sociaal werk is afhankelijk van de vraag en de mogelijkheden van de betrokkenen in relatie tot hun sociale omgeving en het beleid van de organisatie. Maar ook van de opdracht van de gemeente of de zorgverzekeraar. Het mag duidelijk zijn dat er tussen deze factoren de nodige spanning kan bestaan. De inzet is voor het handelen van sociaal werkers van belang omdat deze medebepalend is voor de keuze van de specifieke interventie of type methodiek, het beoogde verloop van de samenwerkingsrelatie en voor het beantwoorden van de vraag of het handelen goed of effectief is.

Dimensie 3: verschijningsvormen

Het methodisch werken van sociaal werkers kent verschillende verschijningsvormen. Verschijningsvormen verwijst naar de verschillende typen van aanbod of hoofdactiviteiten die sociaal werkers bieden. Idealiter is de inzet gecombineerd met de vraag of de behoefte en de mogelijkheden van de betrokkenen in relatie tot hun sociale omgeving bepalend voor de gekozen verschijningsvorm. In de praktijk spelen andere belangen een grote rol, zoals de achterliggende beleidsvisie of de opdracht van de gemeente. Voor zover we nu kunnen overzien, heeft het sociaal werk vijf verschijningsvormen: 'structuraliseren', activeren, het ondersteunen van ontplooiing, verbinden en hulpverlening. Structuraliseren omvat signaleren en agenderen, collectieve belangenbehartiging of sociale actie. Het gaat om het boven het niveau van individuen, groepen en gemeenschappen uittillen van het vraagstuk en te kijken naar achterliggende omstandigheden om die structureel te verbeteren (Scholte, 2018). Activeren is het ondersteunen van individuen, groepen en gemeenschappen om zelf in beweging te komen om de beoogde doelen te realiseren (Spierts et al., 2017). Het ondersteunen van ontplooiing is het faciliteren van de persoonlijke, sociale en maatschappelijke ontwikkeling. Deze ontwikkeling is gericht op het volwaardig mens-zijn en bestaat uit een combinatie van identiteitsvorming en emotionele en morele ontwikkeling, het leren van levensvaardigheden en sociale en maatschappelijke participatie (Metz, 2013). Verbinden verwijst naar het in contact brengen van individuen, groepen en gemeenschappen met hun omgeving en met elkaar (Ewijk et al., 2016; Spierts et al., 2017). Hulpverlening is het bieden van diensten aan individuen, groepen en gemeenschappen die deze zaken (tijdelijk) niet zelf kunnen.

Dimensie 4: context

Het methodisch werken van sociaal werkers vindt plaats in verschillende contexten. De context verwijst naar het type omgeving waarbinnen sociaal werkers werkzaam zijn. Het type omgeving en de positie van de sociaal werker binnen die omgeving is van invloed op de mogelijkheden van de sociaal werker om het sociaal functioneren te beïnvloeden. Sociaal werkers werken in de privéomgeving, de publieke ruimte en de online wereld. Maar ook in (categorale) voorzieningen en in (semi)residentiële settingen.

- Werken in de privéomgeving van mensen houdt in dat sociaal werkers werkzaam zijn in het persoonlijke domein, bij mensen thuis. Dat vraagt van het methodisch werken van sociaal werkers dat het wordt aangepast aan de regels, normen en waarden die gelden in die privéomgeving. De sociaal werker heeft weinig controle over deze context; wie er zijn en wat daar gebeurt. Het vraagt om met respect invoegen in de persoonlijke leefwereld en het doen met wat er is.
- Werken in de publieke ruimte houdt in dat sociaal werkers werkzaam zijn op straat, pleinen en winkelcentra. Het is zwaar werk omdat de werker volledig is overgeleverd aan wat hij daar aantreft (zie Sprinkhuizen & Scholte, 2017). Het vraagt enerzijds flexibiliteit en dienstbaarheid, en anderzijds een flinke dosis zelfdiscipline om met die ruimte te kunnen omgaan (Schellekens, 1998; Verhagen, 2008). Ook is het spannend om in onzekere omstandigheden te werken, wat inherent is aan het werken in de leefomgeving (Ewen, 1975; Goetschius & Tash, 1967; Krueger, 2000).
- Werken in de online leefwereld houdt in dat sociaal werkers werkzaam zijn in een digitale – door internet bemiddelde – omgeving. Karakteristiek voor de online leefwereld is dat deze niet op zichzelf staat. In de leefwereld lopen online en offline door elkaar en wordt privédomein publieke ruimte en publieke ruimte privédomein (denk aan het gebruik van een smartphone in de bus) (Jones, Williams & Fleuriot, 2003; Emmelkamp, 2004). De Silva (2006) omschrijft dat als hybride ruimtes. Het begrip van de online leefwereld staat nog in de kinderschoenen. We weten nog weinig over de implicaties van de door internet bemiddelde interacties op het verloop en de betekenis van die interacties voor mensen en hun sociale functioneren (Manders & Metz, 2019).

Het is dan ook de vraag welke positie sociaal werkers hebben in die online leefwereld, en wat het vraagt van het methodisch werken in het contact met mensen en hun omgeving.

- Accommodatiegebonden werken houdt in dat sociaal werkers werkzaam zijn in (categorale) voorzieningen, zoals een jongerencentrum, een gezondheidscentrum, een jeugdzorginstelling, een dagbestedingscentrum of een kantoor. Van sociaal werkers vraagt dit dat zij in hun handelen aandacht hebben voor het zo organiseren van de accommodatie dat die is afgestemd op de beoogde doelgroepen en de beoogde interacties of activiteiten. Enerzijds gaat het om de fysieke aspecten, zoals bereikbaarheid, toegankelijkheid en faciliteiten, en anderzijds gaat het over sociale aspecten, zoals de sfeer, omgangsvormen en regels.
- Werken in (semi)residentiële omgevingen houdt in dat kinderen, jongeren en volwassenen nagenoeg permanent in de omgeving van het sociaal werk verblijven. Voor het methodisch handelen van sociaal werkers betekent dit dat zij volledig verantwoordelijk zijn voor de veiligheid en het welbevinden van de mensen die in de instelling verblijven. Ook het leefklimaat is dan van groot belang is. Het leefklimaat is 'de kwaliteit van de sociale en fysieke omgeving met betrekking tot voldoende en noodzakelijke voorwaarden voor fysieke en geestelijke gezondheid, herstel en persoonlijke groei van cliënten, met inachtneming van hun menselijke waardigheid, mensenrechten, maar tevens (voor zover niet ingeperkt door juridische maatregelen) met inachtneming van hun persoonlijke autonomie, met als doel een succesvolle participatie in de samenleving' (Stams & Van der Helm, 2017).

Afsluitend

Methodisch werken is een kernelement van de professionaliteit van het sociaal werk. Voor sociaal werkers is het een middel om de integriteit, kwaliteit en effectiviteit van hun handelen te borgen. Methodisch werken voorkomt dat de doelgroep afhankelijk is van goede bedoelingen, geeft sociaal werkers de mogelijkheid om verantwoording af te leggen over hun invloed op het leven van mensen en de samenleving als geheel, en fungeert als beginpunt voor de verdere ontwikkeling van de eigen kennisbasis.

In dit essay hebben wij betoogt dat de brede diversiteit van de sociaal werk beroepen een gemeenschappelijke basis heeft van methodisch werken. De voorlopige omschrijving van die gemeenschappelijke basis luidt: *methodisch werken in het sociaal werk is doelgericht, systematisch, situationeel, relationeel, versterkend, moreel en tastend, waarbij sociaal werkers deze karakteristieken in samenhang zodanig invulling geven dat zij aansluiten op de variërende aangrijpingspunten, ambities, verschijningsvormen en de context van de dagelijkse, complexe werkelijkheid waarbinnen zij werken.*

Methodisch werken is als een fiets. De karakteristieken kunnen niet zonder elkaar en functioneren onder variërende omstandigheden. Het zijn de omstandigheden, ofwel de dimensies van veelvormigheid, die bepalen hoe de karakteristieken invulling krijgen en dus welke type fiets het meest geschikt is. Het kunnen ontwerpen en hanteren van 'de fiets' is een kernelement van de professionaliteit van het sociaal werk.

Zoals niet alle fietsen optimaal hun werk doen, komt het methodisch werken van sociaal werkers ook niet in alle situaties goed uit de verf. Soms is er onderhoud nodig. Door te reflecteren op de karakteristieken en dimensies van veelvormigheid kunnen sociaal werkers zichzelf de maat nemen en aanknopingspunten vinden om – samen met de doelgroepen en sociaal werk onderzoek – te werken aan een doorlopende professionalisering. Richtinggevend voor de professionalisering van het sociaal werk is de missie (Linders & Verharen, 2021). De kernelementen beleidswerk (Witte, 2021) en socioprudentie (Spierings, De Vos, Jager-Vreugdenhil, Van Doorn & Wilken, 2021) helpen vervolgens om zich kritisch te verhouden tot sociaal beleid (Witte, 2021), het zich kunnen verplaatsen in anderen en het vermogen je voor te stellen wat je bindt en waarin je verschilt (Linders, 2021) en te kunnen omgaan met de genoemde normatieve kwesties, die eigen zijn aan het beroep (Spierings et al., 2021).

Bronnen

- Baart, A. (1999). Wat heet professioneel? Naar een sterke opvatting van professionaliteit. *Praktische Humanistiek*, 8 (3), 113-123.
- Carr-Saunders & Wilson, P.A. (1933). *The professions*. London: Oxford University Press.
- Doorn, L. van (2008). *Sociale professionals en morele oordeelsvorming*. Lectorale rede. Utrecht: Kenniscentrum Sociale Innovatie. Hogeschool Utrecht.
- Donkers, G. (2012). *Veranderen in meervoud. Driedimensionale kijk op veranderekunde*. Den Haag: Boom, Lemma.
- Durkheim, E. (1957). *Professional ethics and civil morals*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Emmelkamp, R. (2004). *Een veilig avontuur. Alledaagse plaatsen en vrijetijdsbesteding in de verhalen van jongeren en ouders* (proefschrift). Amsterdam: UvA.
- Etzioni, A. (Ed.) (1969). *The semi-professions and their organization. Teachers, nurses, social workers*. New York: Free press.
- Ewijk, H. van (2010). *Maatschappelijk werk in een sociaal gevoelige tijd*. Amsterdam: Uitgeverij SWP.
- Ewijk, H. van & Kunneman, H.K. (2015). *Praktijken van normatieve professionalisering*. Utrecht: Humanistic University Press.
- Ewijk, H. van, Spierings, F., Spierts, M. & Sprinkhuizen, A. (2016). *Basisboek sociaal werk. Activeren, ondersteunen en verbinden*. Amsterdam: Boom.
- Flyvbjerg, B. (2001). *Making social science matter: why social inquiry fails and how it can succeed a gain*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Freidson, E. (2001). *Professionalism. The third logic. On the practice of knowledge*. Chicago: University of Chicago Press.
- Galuske, M. (2015). Methoden der Socialen Arbeit. In: Otto, H-U. & Thiersch, H. (Eds.), *Handbuch Soziale Arbeit* (pp. 1021-1035). München/Basel: Ernst Reinhardt Verlag.
- Gorissen, W. (2017). *Samen lerend doen wat werkt. Een nieuwe kijk op evidence-based practice in zorg en welzijn voor jeugdigen en gezinnen*. Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut.
- Greef, M. de, Hattum, M. van, Scholte, R. & Pijnenburg, H. (2017). Een goede samenwerkingsrelatie. *Vakblad Sociaal Werk*, 3, 25-27.
- Gulikers, H. (2016). *Sociaal Verantwoord. Betekenisvolle, leerzame en democratische verantwoording van sociaal werk*. Enschede: Ipskamp Printing.
- Haaster, K.J.M. (2008). *Denken en doen. Beter programmeren in het sociale domein*. Bussum: Uitgeverij Coutinho.
- Houten, D. van (2008). Professionalisering: een verkenning. In: Jacobs, G. et al. (red.), *Goed werk. Verkenningen van normatieve professionalisering* (pp.16-35). Amsterdam: Humanistic University Press.
- Houten, D.J. van & Kunneman, H.K. (1993). De professionalisering van het humanistisch geestelijk werk. In: Cliteur, P. & Houten, D.J. van (red.), *Humanisme in theorie en praktijk*, (pp321-332). Utrecht: De Tijdstroom.
- Jones, O, Williams, M. & Fleuriot, C. (2003). 'A new sense of place?'. The implications of mobile wearable ICT devices for the geographies of urban childhood'. *Children's Geographies*, 1 (2), 165-180.
- Jonge, E. de (2015). *Beelden van de professional. Inspiratiebronnen voor professionalisering*. Delft: Eburon.
- Koops, K., Metz, J. & Sonneveld, J. (2014). 'Want zij gelooft in mij'. *Onderzoeksrapport Individuele Begeleiding in het jongerenwerk. Aflevering 3 Portfolio Jongerenwerk*. Amsterdam: Hogeschool van Amsterdam / Lectoraat Youth Spot.
- Koops, K., Metz, J. & Sonneveld, J. (2013). 'Wij zijn de brug naar zelf aan de slag gaan'. *Onderzoeksrapport Ambulant Jongerenwerk in de grote stad. Aflevering 2 Portfolio Jongerenwerk*. Amsterdam: Hogeschool van Amsterdam /Lectoraat Youth Spot.
- Laan, G. van der (1990). *Legitimatieproblemen in het maatschappelijk werk*. Utrecht: Uitgeverij SWP.
- Landelijk opleidingsdocument sociaal werk (2017). Amsterdam: Uitgeverij SWP.
- Linde, M. van der (2016). *Basisboek geschiedenis sociaal werk in Nederland*. Amsterdam: Uitgeverij SWP.
- Linders, L. (2021). Sociaal werk gaat om andere mensen Werken aan sociale reflexiviteit in sociaal werk. In: Metz, J., Jager-Vreugdehil, M., Wilken, J-P. & Witte, T., *Sociaal werk doordacht*. Amsterdam: Uitgeverij SWP.
- Linders, L. & Verharen, L. (2021). Missie Sociaal Werk. In: Metz, J., Jager-Vreugdehil, M., Wilken, J-P. & Witte, T., *Sociaal werk doordacht*. Amsterdam: Uitgeverij SWP.

- Metz, J. (2013). *De waarde(n) van het jongerenwerk*. Lectorale rede. Amsterdam: Hogeschool van Amsterdam.
- Metz, J. (2016). 'De ontwikkeling van een met onderzoek onderbouwde methodiek voor het meidenwerk'. *Journal of Social Intervention*, 25 (1), 47-70.
- Metz, J. (2017). The professionalism of Youth Work and the role of Values. *Social work and Society* (accepted: 13 september 2017).
- Metz, J.W., Manders, W.A.M. & Todorovic, T. (2019). *Jongerenwerk in de online leefwereld van jongeren*. RAAK Publiek-aanvraag 2019. Amsterdam: Hogeschool van Amsterdam.
- Metz, J., Jager-Vreugdehil, M., Wilken, J-P. & Witte, T. (2021). Inleiding. In: Metz, J., Jager-Vreugdehil, M., Wilken, J-P. & Witte, T., *Sociaal werk doordacht*. Amsterdam: Uitgeverij SWP.
- Metz, J. & Sonneveld, J. (2018). *Methodisch werken in het jongerenwerk*. Amsterdam: Hogeschool van Amsterdam.
- Parsons, T. (1968). Professions. In: Sills, D.L. (eds.), *International Encyclopedia of the Social Sciences*, 12 (pp. 536-574). New York: Free Press.
- Regenmortel, T. van (2011). *Lexicon van Empowerment*. Marie Kamphuis Lezing. Utrecht: Marie Kamphuis Stichting.
- Reid, W.J. (2002). Het centrale kennisbestand van het maatschappelijk werk: een analyse van trends. *Paspoort Maatschappelijk Werk*, (3) 7-36.
- Riet, N. van (2006). *Social Work. Mensen helpen tot hun recht te komen*. Assen: Van Gorcum.
- Scholte, M. (2018). *Op de barricaden?!. Over sociaal werk, probleemfiguraties en de aanpak van structurele problemen in het sociaal domein*. Marie Kamphuis Lezing. Utrecht: Marie Kamphuis Stichting.
- Schön, D. (1983). *The reflective practitioner. How professionals think in action*. Aldershot: Ashgate.
- Silva, A.S.W. de (2006). From cyber to hybrid mobile technologies as interfaces of hybrid spaces. *Space and culture*, 9 (3), 261-278.
- Snellen, A. & Drift, R. van der (2014). *Basismodel voor methodische hulp- en dienstverlening in het sociaal werk*. Bussum: Uitgeverij Coutinho.
- Spierings, F., Vos, N. de, Jager-Vreugdenhil, M., Doorn, L. van & Wilken, J.P. (2021). Pleidooi voor socioprudentie in het sociaal werk. In: Metz, J., Jager-Vreugdehil, M., Wilken, J-P. & Witte, T., *Sociaal werk doordacht*. Amsterdam: Uitgeverij SWP.
- Spierts, M. (2014). *De stille krachten van de verzorgingsstaat. Geschiedenis en toekomst van sociaal culturele professionals*. Amsterdam: Van Genneep.
- Sprinkhuizen, A. & Scholte, M. (2017). Vorm geven aan methodisch handelen vanuit een brede basis. In: Spierts, M., Sprinkhuizen, A., Scholte, M., Hoijsink, M., Jonge, E. de & Doorn, L. van, *De brede basis van het sociaal werk. Grondslagen, methoden en praktijken* (pp99-124). Bussum: Uitgeverij Coutinho.
- Stam, M. (2013). *Het belang van onzeker weten. Over de revisie van de verzorgingsstaat*. Amsterdam: Hogeschool van Amsterdam.
- Stams, G.J.J.M. & Helm, G.H.P. van der (2017). What works in residential programs for aggressive and violent youth? Treating youth at risk for aggressive and violent behavior in (secure) residential care. In: Sturmey, P. (Eds.), *The Wiley Handbook of Violence and Aggression*. <https://doi.org/10.1002/9781119057574.whbva116>
- Strien, P.J. (1986). *Praktijk als wetenschap. Methodologie van sociaalwetenschappelijk handelen*. Assen: Van Gorcum.
- Verharen, L. (2017). *Being there. Samen werken aan het versterken van sociale kwaliteit*. Nijmegen: Hogeschool van Arnhem en Nijmegen.
- Verharen, L. & Nicolassen, A. (2011). *Maatschappelijk werk in de breedte. Reflectie op interventiekeuzes*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
- Verkooijen, L. (2006). *Ondersteuning eigen regievoering en vraaggerichte zorg*. Utrecht: Universiteit voor Humanistiek.
- Wilken, J.P. & Hollander, D. den (2019). *Handboek Steunend Relationeel Handelen*. Amsterdam: Uitgeverij SWP.
- Witte, T. (2021). Sociaal Werk en Sociaal Beleid. Noodzaak van het 'ongepaste' mee- en tegenbewegen in de beleidsarena. In: Metz, J., Jager-Vreugdehil, M., Wilken, J-P. & Witte, T., *Sociaal werk doordacht*. Amsterdam: Uitgeverij SWP.
- Wolf, J. (2016). *Krachtwerk. Methodisch werken aan participatie en zelfregie*. Bussum: Uitgeverij Coutinho.
- Yperen, T.A., Bijl, B. & Veerman, J.W. (2017). Op weg naar veelbelovend. In: Yperen, T.A., Veerman, J.W. & Bijl, B., *Zicht op effectiviteit. Handboek voor resultaatgerichte ontwikkeling van interventies in de jeugdsector* (pp77-114). Amersfoort: Lemniscaat.

Yperen, T.A. van, Addink, A., Steege, M. van der & Boendermaker, L. (2010). *Algemeen en specifiek werkzame factoren in de jeugdzorg. Stand van de discussie*. Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut.

Contact

Platform Lectoren Sociaal Werk

E-mail: platformlectorens@hr.nl

Telefoon: 06 48 192 426

Het secretariaat is bereikbaar per mail of telefonisch op maandag, dinsdag, donderdag en vrijdag van 9:00 – 12:00 uur

Website: www.lectorensociaalwerk.nl

LinkedIn: www.linkedin.com/company/75866403/

Platform Lectoren Sociaal Werk